

MILJØANLÆG OG VÆRDICIRKULATION

ANMELDELE AF: IB LARSEN: MILJØANLÆG,
ROSKILDE UNIVERSITETSFORLAG, 1976

Erling Jelsøe

Forureningsproblemerne har haft en fremskudt plads i »samfundsdebatten« – både blandt borgerlige og på venstrefløjten – i den kapitalistiske verden siden anden halvdel af 60'erne. Forureningen er på en gang et markant udtryk for kapitalismens modsigelsesfyldte karakter, som en produktionsmåde, der tenderer mod at undergrave sine egne naturbetingelser, og en klar trussel mod menneskets livsbetingelser i det hele taget. Derfor har den både udgjort et problem for borgerskabet, fordi den truer kapitalens reproduktionsproces, og samtidig har den dannet udgangspunkt for folkelige bevægelser vendt mod forringelsen af livsbetingelserne. Desuden var forureningen et af de problemer, der allerede under højkonjunkturen var istand til at rokke lidt ved velfærdsideologien.

Men trods den åbenlyse sammenhæng med den kapitalistiske økonomi, som selv borgerlige økonomer erkender, omend på karakteristisk bagvendt måde, som det f.eks. kommer til udtryk gennem teorien om »sociale omkostninger«, er forureningen et *stoffligt* fænomen. Selv de mere radikale, ofte populistisk prægede dele af miljøbevægelserne, har typisk stillet krav, der fikserer på de rent stofflige udtryk for kapitalens ekspansionsproces, – centraliseringen, byvæksten, den stigende anvendelse af syntetiske stoffer frem for naturprodukter o.s.v. Resultatet har ligeså typisk været stærkt idealistisk

prægede krav om tilbagevenden til decentrale lavproduktive produktionsformer, lavere forbrug m.v.¹

På den anden side står forureningsbekæmpelsen som en stadig vigtigere opgave, hvis varetagelse kræver statslig intervention under forskellige former. Der er her tale om udviklingen af nye betydende statsfunktioner, der samtidig er eksempler på den tiltagende statslige indgriben i og formidling af kapitalens reproduktionsproces, såvel stoffligt som værdimæssigt. En analyse af disse statsfunktioner er i sig selv nødvendig som led i den samlede analyse af de aktuelle historisk bestemte skranker for den fortsatte kapitalakkumulation. Men de danner desuden grundlag for fremvæksten af nye grupper af statsansatte lønarbejdere med nye typer af særlig teknisk-naturvidenskabeligt orienterede kvalifikationer og med en bevidsthedsdannelse, der må forstås i sammenhæng med disse funktionsområder. Netop disse grupper af ingeniører og planlæggere m.v. spiller en rolle som progressive teknokrater og repræsentanter for en »socialteknokratisk« ideologi, som passer godt sammen med de reformistiske krise»løsnings« strategier, der er fremtrædende særlig indenfor Socialdemokratiet og den socialdemokratiske del af fagbevægelsen – statslig investeringsstyring og planlægning af centrale dele af produktionen, men uden at anfægte nogle af de grundlæggende karaktertræk ved den kapitalistiske produktion.

Det er derfor også et problem, at eksisterende forsøg på marxistiske analyser af forureningen og forureningsbekæmpelsen i sammenhæng med kapitalens akkumulations- og reproduktionsproces har været temmelig spredte og desuden mangelfulde på forskellige måder. Enkelte teoretisk gennemarbejdede analyser² er blottet for historiske undersøgelser og andre, der har forsøgt sig i så henseende er direkte fejlagtige i deres udgangspunkt. Det sidstnævnte er f.eks. tilfældet med de analyseforsøg, der bygger på betragtningen om »miljøet som vare«.³ Det er en betragtningstype, der ganske vist er nærliggende, når man empirisk kan registrere, hvordan stigende industrielle interesser i produktion af udstyr til forureningsbekæmpelse gør sig gældende og hvordan kampen mellem store koncerner om at sikre sig den bedst mulige position indenfor et hurtigt expanderende marked med tillokkende profitmuligheder er i fuld gang.

1. Dette spørgsmål vedrørende det mulige antikapitalistiske perspektiv i miljøbevægelserne skal ikke ses direkte i forhold til en hjemlig organisation indenfor denne bevægelse som f.eks. NOAH, men udtrykker derimod et element, der har haft mere eller mindre væsentlig andel i de fleste miljøbevægelseres politiske grundlag.
2. Som f.eks. Dieter Hassenpflug: Umweltzerstörung und Sozialkosten, VSA, Vestberlin 1974.
3. Betragtningstypen kommer på karakteristisk måde til udtryk i Kragh, Helge og Strigler, Leif: Miljøet som vare, RUCs forlag 1974, selvom de politiske konsekvenser af betragtningstypen, som nævnes i det følgende, ikke drages direkte af forfatterne.

Men det er for det første ikke nok at konstatere, at miljøet for visse virksomheder er blevet til et grundlag for vareproduktion, hvis ikke forureningsproblemet opkomst, som et resultat af de modsigelsesfyldte betingelser for den kapitalistiske produktions- og reproduktionsproces først undersøges. Og for det andet siger en sådan betragtningssmåde netop ikke noget om betydningen af statslig intervention overfor forureningen, som jo hænger sammen med de vanskeligheder, der er forbundet med vareproduktion på kapitalistisk grundlag som middel i forureningsbekæmpelsen. Derimod er det en betragtningssmåde, der hurtigt lader sig omsætte i en kritik af de store virksomheders interesser i produktionen af forureningsudstyr og den mere eller mindre udtalte sammenfletning af interesserne hos disse virksomheder og de »progressive« teknokrater indenfor statsapparatet, der repræsenterer staten som aftager af forureningsudstyr. En sådan analysemåde leder derfor også let til stamokap-inspirerede krav til miljøpolitikken – f.eks. krav om »demokratisk kontrol med monopolerne« på forureningsbekæmpelsens område – i stedet for til udviklingen af en socialistisk strategi.

Behovet for et grundlæggende analysearbejde med relation til forureningen samt mulighederne og betingelserne for bekæmpelsen af den er altså klart til stede. Og i den sammenhænge er udsendelsen af Ib Larsens bog på RUCs forlag et afgjort fremskridt. Bogens hovedemne er »forholdene omkring etablering og drift af *miljøanlæg*. Som miljøanlæg betragtes arbejdsmidler, der tjener til at undgå destruktion af naturbetingelser eller til at genskabe destruerede naturbetingelser« (s. 6).

Etableringen af miljøanlæg er nok stort set den mest karakteristiske form, forsøgene på løsning af forureningsproblemer antager under kapitalismen. Men forud for analysen heraf præciseres den grundlæggende opfattelse af forureningsproblemerne i forhold til den kapitalistiske produktionsproces (s. 5):

»Inddragelsen af nye produktionsmidler i produktionen bestemmes ikke længere (under kapitalismen, ej) af deres evne til skabelse af brugsværdier, men af deres *kapitalistiske* brugsværdi – evnen til uddragelse af merværdi. Produktionsprocessens umiddelbare formål er således ikke længere den kontrollerede tilegnelse af naturen, men skabelsen af merværdi. Produktionsprocessens genstand er imidlertid fortsat naturen. Set fra den stofflige side er produktionsprocessen således uændret og må naturligvis være det, eftersom menneskets eksistens er betinget af en fortsat naturtilegnelse.«

Man kan sætte spørgsmålstegn ved udsagnet om, produktionsprocessen set fra den stofflige side er uændret under kapitalismen, men det er i og for sig mindre væsentligt, da bogens øvrige diskussion af produktionsprocessens stof-

lige side faktisk netop er præget af en forståelse af de specifikt kapitalistiske træk ved denne og af dynamikken i de historisk bestemt forandringer, den undergår under kapitalismen. Det væsentlige er, at foreningen som *almen mulighed* på den ene side og som *muligt problem* for kapitalen på den anden, er angivet med ovenstående passage! Hensynet til merværdiproduktionen indebærer muligheden af destruktion af naturbetingelserne på den ene side, mens naturbetingelserne netop på den anden side som *betingelser* for den kapitalistiske produktion må bevares eller genskabes ellers vil den fortsatte akkumulationsproces før eller siden hæmmes eller direkte umuliggøres. Den almene bestemmelse af hvornår foreningen gør sig gældende som skranke for den fortsatte kapitalakkumulation tager netop sit udgangspunkt i denne modsigelse (s. 6):

»På forskellige tider bliver disse miljøforstyrrelser alvorlige for selve reproduktionen af den kapitalistiske produktionsproces på dens givne stade, og kontrol med eller reproduktion af miljøet bliver nødvendig.«

Og helt alment kan endvidere muligheden af, at statslig intervention bliver nødvendig, fastslås i sammenhæng med udviklingen af disse modsigelsesfyldte betingelser for den kapitalistiske produktions- og reproduktionsproces' opretholdelse.

Med disse indledende bestemmelser afgrænser bogen sig klart i forhold til de ovenfor kritiserede positioner. Men for at etablere grundlaget for en konkret historisk analyse af foreningsproblemerne i sammenhæng med kapitalens akkumulationsproces og mulighederne og skrangerne for løsningen af foreningsproblemerne på kapitalistisk grundlag, kræves naturligvis en videreudvikling af den almene analyse. Disse muligheder og skranger fremtræder indenfor de enkelte virksomheder og brancher som et spørgsmål om virkningen på profitproduktionsbetingelserne af krav om rensning, forbud mod bestemte produktionsprocesser eller stoffer o.s.v. Statens faktiske interventionsmuligheder er nødvendigvis også interventionsmuligheder overfor bestemte produktionsprocesser indenfor bestemte virksomheder eller brancher og må således også altid ses i forhold hertil. Men foranstaltninger til bekæmpelse af forurening, hvadenten det drejer sig om rensning eller omlægning af en produktion, og som påvirker kostprisen for den vare der produceres, vil samtidig 1) påvirke dannelsen af markedsværdier indenfor den pågældende branche (hvilket kan ske på flere måder alt efter hvilke enkeltkapitaler indenfor branchen evt. hele branchen, der må ty til den pågældende foranstaltning), 2) gennem profitrates udlignende bevægelse påvirke størrelsen af den samfundsmæssigt gennemsnitlige profirate og dermed profitrates bevægelse indenfor den givne historiske krisecyklus. Dette stiller samtidig betingelserne for *den samlede* statslige miljøpolitik indenfor en bestemt krisecyklus. Dette problemfelt må analyseres alment på profitformsniveauet, d.v.s. i forhold til

analysen af profitratens dannelse og profitproduktionsbetingelserne under de forskellige faser af krisecyklopen.

Denne analyse gennemføres ikke systematisk i Ib Larsens bog, men elementer til den findes i forskellige sammenhænge i bogen. Dens hovedemne er som allerede nævnt, og som titlen angiver, miljøanlæg, og herunder koncentrerer analysen sig særlig om det, der bestemmes som *almene miljøanlæg*. Herved forstås miljøanlæg, der ikke er »tilknyttet den enkelte kapital fixe kapitaldel, men er tilknyttet en række enkeltkapitaler, som udnytter det i fællesskab« (s. 17). Det typiske eksempel på sådanne anlæg er spildevandsledninger (men ikke rensningsanlæg, som det fejlagtigt angives i bogen, hvilket er et problem, jeg skal vende tilbage til). Bogen indeholder en teoretisk analyse af betingelserne for etablering af miljøanlæg, og en empirisk gennemgang af »den danske miljøbeskyttelses udvikling med henblik på spildevandsanlæg, således som den afspejles i den danske lovgivning.« (s. 8).

Spørgsmålet er selvfølgelig, hvilke begrænsninger det sætter for analysens anvendelighed, at den gennemføres på grundlag af en kun delvis gennemført udvikling af de vigtigste teoretiske bestemmelser frem til profitformsniveauet, altså frem til det niveau, hvor de former under hvilke værdiloven historisk sætter sig igennem er udviklet. Rent bortset fra at den systematiske udvikling af disse bestemmelser ville udfylde et gabende hul i den eksisterende litteratur om emnet, er problemet vel først og fremmest, at det bliver svært at forstå miljøanlæggenes betydning i forhold til den samlede miljøbeskyttelsesproblematik og det samlede statslige politikfelt, der er under udvikling, i relation hertil. Men også for selve analysen af forholdene omkring etableringen af miljøanlæg opstår forskellige problemer, som jeg skal vende tilbage til i det følgende – selvom denne analyse i sig selv indeholder så mange vigtige pointer, at den rigeligt retfærdiggør bogens udgivelse. Hvad bogens afsnit 2, den empiriske analyse, angår, er dens sigte i en vis forstand dobbelt, men som egentlig historisk analyse af spildevandsproblemerne og -lovgivningens udvikling begrænses den selvfølgelig ganske uundgåeligt af manglerne i almene bestemmelser. I det følgende vil jeg kort gennemgå og diskutere de to dele af bogen hver for sig.

Et kort afsnit om de *særlige miljøanlæg*, d.v.s. sådanne som »indgår... i enkeltkapitalernes særlige produktionsanlæg som en del af den fixe kapital« (s. 11), giver faktisk en eksemplarisk introduktion til bestemmelsen af denne form for miljøbeskyttelsesforanstaltninger. Ikke mindst fordi skrankerne for enkeltkapitalistiske løsninger på foreningsproblemet – nemlig at der ikke må være tale om kostprisforøgelse for de producerede varer – samt betingelserne for statslig intervention faktisk analyseres på profitformsniveauet. Imidlertid introduceres en for marxistiske analyser noget farlig (men ikke ukendt) praksis, idet en række af de teoretiske udsagn følges op af citater fra diverse

udredninger af borgerlig observans (industrirådets publikationer, offentligt betænkningmateriale m.v.), der uformidlet anvendes som belæg for bestemmelsernes gyldighed. Bogen indeholder kun momentvis diskussion af den borgerlige forståelse af miljøproblemerne, som ville have været forudsætningen for at inddrage borgerligt materiale.⁴

Hovedemnet for den teoretiske analyse er dog som sagt de almene miljøanlæg. Det er det fordi denne analyse »bliver mere kompliceret end de tilsvarende analyser for de særlige miljøanlæg, men er af afgørende betydning for analysen af miljøbeskyttelsen« (s. 17). Den sidstnævnte påstand begrundes rent empirisk med en henvisning til antallet af rensningsanlæg i Danmark.

Spørgsmålet er, om ikke emnevalget i ligeså høj grad er begrundet i den indflydelse diskussionen om almene produktionsbetingelser på grundlag af Dieter Lämples bog⁵ havde på den hjemlige marxistiske debat særlig i relation til udviklingen af statsteorien på det tidspunkt, hvor Ib Larsens bog er blevet til (den er skrevet allerede i 1975, hvilket måske også giver en forklaring på nogle af dens øvrige mangler). Analysen knytter ihvertfald direkte an til Lämples analyse og særlig kritikken af denne hos Marc Fester⁶ samt til dele af analysen hos Flatow-Huisken⁷. Den ovenfor citerede bestemmelse af almene miljøanlæg er således overtaget fra Fester, der bestemmer *almene arbejdsmidler* ved at de »på samme tid (bliver) forbrugt af forskellige kapitaler, som almene betingelser for deres produktion og cirkulation« (s. 17). Det væsentlige er altså, at der er tale om arbejdsmidler, der således betragtes som indgående i de pågældende kapitalers produktionsprocesser, og som værdimæssigt udgør en del af deres fixe kapital. Her er der tale om en kritik af Lämple, der ikke taler om arbejdsmidler, men om produktionsbetingelser, der er almene derved, at de *forbinder* de kapitalistiske produktionsprocesser, men ikke indgår i dem. Betydningen af denne kritik og ændrede begrebsbestemmelse er i sig selv temmelig væsentlig, for så vidt som Lämples bestemmelse gør det vanskeligt overhovedet at forstå de almene miljøanlægs funktion i forhold til produktionsprocessen, særlig fordi denne bestemmelse er helt uden relation til produktionsprocessens værdimæssige side – den er rent stofflig.

Dette bliver særlig tydeligt i diskussionen om årsagerne til statsliggørelsen af de almene miljøanlæg. I denne analyse holder Lämple sig iøvrigt til overvejelser på værdiniveauet og årsagerne søges i faktorer som høj organisk sammensætning og lang omslagstid. Det er selvfølgelig uholdbart og Fester søger da også i stedet at forklare statsliggørelsen ud fra problemer ved dannelsen af

4. En diskussion af problemet findes dog i bogen, note 109, s. 76.

5. Lämple, Dieter: Staten og de almene produktionsbetingelser, Forlaget Kurasje, København 1973.

6. Fester, Marc: »Infrastruktur« og kapitalvalorisering, Kurasje nr. 12, 1975.

7. Flatow, S.v. og Huisken, F.: Den borgerlige stats afledningsproblem, Kursje, nr. 9-10, 1974.

en betalingsdygtig efterspørgsel efter almene arbejdsmidler på trods af disses nødvendighed for totalkapitalens reproduktion, stoffigt set.

Selvom denne korrektion logisk set, ihvertfald retter de værste fejltagelser hos Läßple, forekommer det mig alligvel, uden at der her er mulighed for at gå i dybden med problemet, at Festers og dermed Ib Larsens behandling af problemet stadig er stærkt påvirket af Läßples tilgang til det, og at nogle spørgsmål overhovedet ikke besvares. For det første er diskussionen af statsliggørelsen og de introducerede bestemmelser udvendige i forhold til selve begrebsbestemmelsen af almene arbejdsmidler. Bestemmelserne får herved en karakter af tilfældighed i forhold til det, der var problemet, nemlig at *netop* de almene arbejdsmidler statsliggøres og endvidere, at de statsliggøres under former, der er specifikke for dem. Disse specifikke former for statsliggørelsen diskuteres på en efter min mening noget uklar måde ved hjælp af begreberne *produktion* og *drift* af almene arbejdsmidler. Gennem begrebet om driften af de almene arbejdsmidler angribes problemet for så vidt specifikt. Herved karakteriseres nemlig *værdirealiseringprocessen* for de almene arbejdsmidler, og netop i kraft af at disse ikke en gang for alle kan sælges til en enkelt kapitalist opstår der et særligt problem mht. værdirealiseringen. Ib Larsen gør med henvisning til Flatow-Huisken opmærksom på, at »det kapitaludlæg, som en enkeltkapital må kunne tilvejebringe for at drive et alment arbejdsmiddel, er endnu voldsommere end det kapitaludlæg, der måtte tilvejebringes for at etablere anlægget« (s. 27).

Det herved introducerede problem, er et problem i forbindelse med den situation, hvor den producerende enkeltkapital realiserer værdien af sin vare efterhånden som værdien af denne som fix kapital overføres til det produkt, som det indgår i produktionen af. At dette ville give problemer for en hvilken som helst enkeltkapital, uanset om det pågældende arbejdsmiddel var alment eller ej, er indlysende. Statsliggørelsen af det almene arbejdsmiddels drift er således et svar på det problem, der ligger i det kapitalistisk set atypiske i betingelserne for værdirealisationen af dette. Produktionen af almene arbejdsmidler volder derimod, hvilket særlig Flatow-Huisken påpeger, næppe særlige problemer, ihvertfald ikke under en udviklet kapitalisme (derimod kan der under den tidlige kapitalisme med lav centralisationsgrad af kapitalen opstå problemer, som motiverer statsliggørelse af produktionen).

Marc Festers diskussion omkring dannelsen af en betalingsdygtig efterspørgsel kunne til gengæld knytte an til et andet spørgsmål som tilsyneladende ikke bekymrer hverken Fester selv eller Ib Larsen synderligt: hvorfor opstår der noget så »ukapitalistisk« som et alment arbejdsmiddel? Uden egentlig analyse af problemet kan et svar selvfølgelig antydes gennem et andet spørgsmål: hvordan kunne man såvel begrundet i værdimæssige som i fysisk/materielle vanskeligheder overhovedet forestille flere udbydere af hver sin vare til

opfyldelse af de behov, som dækkes af almene arbejdsmidler (typisk: flere udbydere af hver sin vej til opfyldelse af det samme transportbehov, eller af hver sin spildevandsledning)?? Vanskeligheden i forbindelse hermed finder netop sin løsning gennem eksistensen af almene arbejdsmidler. Modsigelsen i forbindelse med eksistensen heraf under kapitalistiske produktionsforhold ligger i problemer for konkurrencens bestemmelser i at sætte sig igennem. Enten må produktionen af almene arbejdsmidler ske gennem et monopol (som i sig selv ville kræve statsintervention) eller også må konkurrencen antage særlige statsligt formidlede former. Det sidstnævnte er vel nok det typiske (og den typiske form igen offentlig licitation). Også problemerne omkring værdirealisationen hænger naturligvis sammen med det kapitalistisk set modsigelsesfyldte ved eksistensen af almene arbejdsmidler. Ib Larsens diskussion af statsliggørelsesproblematikken rummer mange væsentlige betragtninger, som ikke mindst i relation til miljøbeskyttelse har interesse, men selve de bestemmelser, de skal ses i forhold til, rummer således nogle uklarheder og problemer, der ydermere gør diskussionen noget mere indviklet end den behøvede at være.

I forlængelse af diskussionen vedrørende statsliggørelse behandles spørgsmålet om de statsliggjorte almene arbejdsmidlers værdicirkulation. Igen kritiseres Lämples behandling af problemet og analysen indeholder derved samtidig en vigtig præcisering i forhold til Cogoy's analyse af statsudgifterne: udgifterne til almene arbejdsmidler er ikke blot uproduktive udgifter, der med statens køb falder ud af værdicirkulationen, men indgår derimod i værdicirkulationen, de er blot statsligt *formidlede*.

Mens kritikken af Lämple her på værdiniveaet fører til et vigtigt resultat savnes en diskussion af værdibestemmelsens gennemsætning, som jo på profitformsniveauet antager modificerede former i forhold til de almene bestemmelser heraf. Det almene arbejdsmiddel indgår netop ikke uden videre i de enkeltkapitalers produktionsprocesser, som det er tilknyttet. En sådan betragtningsmåde har højst gyldighed på værdiniveaet, hvor kapitalen endnu ikke eksisterer i form af mange enkeltkapitaler. Hvilken betydning har det statslige engagement f.eks. i forhold til økonomiseringen med almene arbejdsmidler, og sætter kapitalens rationaliseringstvung sig anderledes igennem overfor disse? Det ville være rimeligt at antage, og behandlingen af spørgsmålet er af betydning for analysen af den faktiske varetagelse af miljøbeskyttelsesfunktionerne under kapitalismen.

En sidste kommentar til bogens teoretiske diskussion går på dens ovenfor nævnte opfattelse af rensningsanlæg som almene arbejdsmidler. Det er forkert for så vidt som rensningsanlæg er en hel selvstændig produktionsproces, hvori der indgår såvel arbejdsmidler som arbejdsgenstande og levende arbejde. Men statsliggørelsen af rensningsanlæggene hænger selvfølgelig sammen med, at de indgår i spildevandsanlæggene som helhed, omend det er en sammenhæng,

der godt kunne trænge til nærmere præcisering. Når jeg har nævnt problemet her, er det imidlertid lige så meget for at påpege den forskel i forhold til, hvad der er tilfældet for de almene arbejdsmidler, at der til rensningsanlæggene er knyttet statsansatte lønarbejdere, der indgår i den voksende stab af forskellige statsligt tilknyttede lønarbejdere med teknisk-naturvidenskabelige kvalifikationer.

Bogens 2. del indeholder som nævnt en empirisk undersøgelse af miljøbeskyttelsens udvikling i Danmark på spildevandsområdet, sådan som den afspejles i lovgivningen. Undersøgelsens skal påvise i hvilken grad miljøbeskyttelsen faktisk ændrer sig i takt med forandringer i produktionsprocessen, men har i forbindelse hermed det særlige formål at »fastlægge hvornår det i lovgivningen afspejles, at spildevandsproblemerne har udviklet sig til et sammenhængende problem for den samlede nationale kapital. Dermed bliver en systematisk regulering af spildevandforholdene til en nødvendig betingelse for den fortsatte udviklingsproces, og det teoretiske afsnits bestemmelser kommer til udfoldelse« (s. 8). Selve undersøgelsen er både grundig og inspirerende og særlig det sidstnævnte spørgsmål må siges at være behandlet fyldestgørende. Hermed leverer bogen et vigtigt bidrag til forståelsen af sammenhængen mellem produktion og miljøbeskyttelse i Danmark. Det vises, hvilke karakteristiske forandringer spildevandsproblemerne har gennemgået i takt med produktionens udvikling, og hvordan den statslige regulering antager ændrede former for fra regulering af konflikter mellem enkelte kapitalfraktioner i de tidligste faser af den danske kapitalisme og til efterhånden at rette sig mod den samlede kapital på det tidspunkt, hvor spildevandsproblemerne har udviklet sig såvel kvalitativt som kvantitativt til et omfattende problem for hele den danske nationale kapital. Lovgivningsmæssigt afspejler denne situation sig med vedtagelsen af vandløbsloven i 1949. Denne lov er imidlertid resultatet af et kommissionsarbejde, der blev igangsat hele 16 år tidligere, og bogen kredser omkring spørgsmålet om, hvorfor den således sandsynliggjorte forsinkelse af lovgivningen i forhold til produktionens udvikling er indtruffet. Der gives ikke noget egentligt svar, men et sådant antydes gennem en bemærkning om modstand fra kapitalerne. Men spørgsmålet burde faktisk ikke have været rejst som et egentlig problem i forhold til den gennemførte analyse. Da der ikke er tale om en egentlig akkumulationsanalyse, hvor produktionsprocessens forandringer analyseres som formidlet historisk over kapitalens krisebægelse, er det som allerede tidligere nævnt svært at bestemme de konkrete betingelser for den statslige regulering.

Bogens forsøgsvisse svar kan ikke uden videre afvises, det kan meget vel være korrekt, men ved at tage det ud af den sammenhæng, hvor det burde være besvaret, opnås let et indtryk af større vilkårlighed i de former, hvorunder kapitalens bevægelseslove sætter sig igennem, end tilfældet faktisk er.

Formodningen om modstand fra kapitalernes side ville således også være en langt mere frugtbar hypotese, hvis den havde forholdt sig til kapitalernes akkumulatoinnsproblemer i forbindelse med krisen i 30'erne.

Formålet med disse sidste bemærkninger er selvfølgelig ikke at bebrejde forfatteren, at han ikke har gennemført en fuldstændig analyse af kapitalakkumuleringen i Danmark fra forrige århundrede og frem. Ligeledes ville det naturligvis være umuligt at sammenholde akkumulationsbevægelsen med produktionsprocessens stofflige forandringer uden at have omfattende analyser af de vigtigste produktionsgrene i Danmark til rådighed. Faktisk er bogen på trods sin, teoretisk vurderet, ret almene analyse af produktionsprocessens udvikling nået temmelig langt i analysen af spildevandsproblemernes opståen og udvikling. Men det ville have styrket den yderligere, hvis også begrænsningerne ved analysen, var trukket noget klarere frem, og det kunne samtidig have antydnet nogle af retningslinierne for et fortsat analysearbejde.

Trods de mange kritiske bemærkninger er bogen nemlig et udmærket oplæg til et sådant arbejde, og sammenfattende vurderet er der meget at hente af bidrag til det videre arbejde omkring analysen af miljøproblemerne.